
Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Vol 22, No 1 (2003)

Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολεμική Ελλάδα

Νίκος Μουζέλης, Γιώργος Παγουλάτος

doi: [10.12681/hpsa.14743](https://doi.org/10.12681/hpsa.14743)

Copyright © 2017, Νίκος Μουζέλης, Γιώργος Παγουλάτος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Μουζέλης Ν., & Παγουλάτος Γ. (2017). Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολεμική Ελλάδα. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 22(1), 5-29. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14743>

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ**

Εξετάζεται η εξέλιξη της κοινωνίας πολιτών στη μεταπολεμική Ελλάδα από τη σκοπιά, αφενός, της κοινωνικής ενσωμάτωσης (των φορέων δράσης) και, αφετέρου, της συστημικής ενσωμάτωσης (δηλαδή της ισορροπίας ή μη των κύριων θεσμικών σφαιρών ή υποσυστημάτων της νεωτερικότητας). Από τη σκοπιά της κοινωνικής ενσωμάτωσης, η κατάσταση των ατομικών, πολιτικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων σημείωσε σαφή πρόοδο από την προδικτατορική στη μεταδικτατορική περίοδο. Από τη σκοπιά της συστημικής ενσωμάτωσης, το πλέον ευδιάκριτο χαρακτηριστικό που υπονόμει την κοινωνία πολιτών κατά την προδικτατορική περίοδο ήταν ο διάχυτος αποικισμός των περισσότερων θεσμικών σφαιρών από το κράτος και το κομματικό σύστημα. Κατά τη μεταδικτατορική περίοδο, από τη σκοπιά της συστημικής ενσωμάτωσης, σημειώνεται μείωση των παλαιών ανισορροπιών και εμφάνιση νέων. Ενώ ο αποικισμός των διαφόρων σφαιρών της κοινωνίας πολιτών από το κράτος και το κομματικό σύστημα μειώνεται, ο αποικισμός από την ιδιωτική οικονομία βρίσκεται σε άνοδο.

1. ΚΑΠΟΙΟΙ ΟΡΙΣΜΟΙ

Η κοινωνία πολιτών, όπως και οι περισσότερες έννοιες-κλειδιά στις κοινωνικές επιστήμες, είναι πολύσημη έννοια· η σημασία της ποικίλλει ανάλογα με τα συμφραζόμενα, ανάλογα με τις εξελισσόμενες θεωρητικές και πρακτικές συζητήσεις στις οποίες ενσωμα-

* Ο Νίκος Μουζέλης είναι καθηγητής στο London School of Economics και ο Γιώργος Παγουλάτος είναι επίκουρος καθηγητής στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

** Το άρθρο αποτελεί τροποποιημένη εκδοχή του «Civil Society and Citizenship in Postwar Greece», στο F. Birtek - N. Diamandouros - T. Dragona - A. Frangoudaki - C. Keyder (επιμ.), *Citizenship and Nation State in Greece and Turkey*, Frank Cass, Λονδίνο (υπό έκδοση).

τώνεται. Για παράδειγμα, στην παλαιά συζήτηση για τη δυναμική και τους τρόπους υπερκέρρασης απολυταρχικών μορφών κυριαρχίας, η κοινωνία των πολιτών γινόταν αντιληπτή ως ένα σύστημα σχετικά αυτόνομων συσσωματώσεων που παρεμβάλλονταν μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων –ως *corps intermediaires* που προστάτευσαν τον λαό από τον κρατικό αυταρχισμό (Alexander, 1998, σ. 3-4). Από την άλλη πλευρά, όταν το ζήτημα αφορά την υπερκέρραση των εμποδίων που θέτει το φεουδαρχικό ή το πατριμονιακό κράτος στην ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού, η κοινωνία πολιτών (στο έργο του Μαρξ, για παράδειγμα) θεωρείται ότι είναι «αστική κοινωνία» *tout court*.

Τελικώς, σήμερα, καθώς η καίρια συζήτηση περί πολιτικής και κοινωνίας τείνει να εστιάζεται σε τρόπους περιορισμού τόσο της αγοραίας λογικής του κέρδους όσο και της αυταρχικής/γραφειοκρατικής λογικής του κράτους, η κοινωνία πολιτών γίνεται αντιληπτή ως μια «τρίτη σφαίρα», ως ένας χώρος εθελοντικών, μη κερδοσκοπικών οργανώσεων που ασκούν ζωτικές λειτουργίες ακολουθώντας μια λογική αλληλεγγύης (Cohen - Arato, 1992). Γίνεται, επίσης, αντιληπτή ως ένα ιδανικό σχέδιο που στοχεύει στη δημιουργία μιας μη παραδοσιακής αλληλεγγύης, μιας αλληλεγγύης η οποία στηρίζεται σε μια λογική καθολικής (universalistic) ενσωμάτωσης στη «φαντασιακή κοινότητα» του κράτους-έθνους (Alexander, 1998).

Λαμβάνοντας υπόψη τις δύο τελευταίες αλληλοσχετιζόμενες εννοιολογήσεις του όρου, μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι, στις συνθήκες της ύστερης νεωτερικότητας, μια ισχυρή κοινωνία πολιτών συνεπάγεται δύο βασικές διαστάσεις. Από την άποψη των φορέων δράσης (χρησιμοποιώντας τη γνωστή διάκριση του Lockwood, από την άποψη της *κοινωνικής ενσωμάτωσης*¹), συνεπάγεται την αυτόνομη μάλλον παρά την ετερόνομη ενσωμάτωση πολιτών στα ευρέα πεδία (πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό, πολιτιστικό) του κράτους-έθνους. Για να χρησιμοποιήσουμε τη θεωρία του T.H. Marshall (1964), η αυτόνομη ενσωμάτωση συνεπάγεται τη διάχυση ατομικών, πολιτικών, κοινωνικο-οικονομικών και –θα προσθέταμε– πολιτιστικών δικαιωμάτων σε όλους τους πολίτες.

Από μία θεσμική ή συστημική άποψη (δηλαδή, από την άποψη

1. Για την καίρια διάκριση μεταξύ κοινωνικής και συστημικής ενσωμάτωσης, βλ. Lockwood (1964).

της *συστημικής ενσωμάτωσης* του Lockwood), μια ισχυρή κοινωνία πολιτών συνεπάγεται μια ισορροπία μεταξύ των κύριων θεσμικών σφαιρών ή υποσυστημάτων της νεωτερικότητας, ενώ μια αδύναμη κοινωνία πολιτών συνεπάγεται πάντοτε διάφορες μορφές ανισορροπίας καθώς η μία σφαίρα «αποικιοποιεί», επιβάλλει δηλαδή τη δική της λογική, σε όλες τις άλλες θεσμικές σφαίρες.² Με βάση την ορολογία του Habermas (1993, 1996, σ. 42-43, 278-282), η κύρια παθολογία των ύστερων καπιταλιστικών κοινωνιών συνίσταται σε μια σαφή θεσμική ανισορροπία μεταξύ αυτού που εκείνος αποκαλεί «σύστημα» (την οικονομία και την πολιτεία) και του «βιο-κόσμου» (την πολιτιστική και την κοινωνική σφαίρα). Το γεγονός, για παράδειγμα, ότι όσοι έχουν οικονομικό κεφάλαιο μπορούν, μέσω ιδιοκτησίας/ελέγχου των μέσων ενημέρωσης, να αγοράζουν λίγο-πολύ αυτόματα αυτό που ο Bourdieu (1986, 1991, 1994) αποκαλεί πολιτιστικό κεφάλαιο, συνιστά σαφή ένδειξη μιας θεσμικής ανισορροπίας, η λογική του οικονομικού υποσυστήματος διαπερνά και αποικιοποιεί το πολιτιστικό υποσύστημα. Η μετακίνηση από την ανισορροπία στην ισορροπία θα συνεπαγόταν μεγαλύτερη αυτονομία του πολιτιστικού υποσυστήματος. Θα συνεπαγόταν την εφεύρεση μηχανισμών που θα έδιναν στους σημερινούς παραγωγούς πολιτισμού (συγγραφείς, καλλιτέχνες, διανοούμενους) και σε εκείνους που είναι οι νόμιμοι αναμεταδότες του (δασκάλους, ιερείς, γονείς) περισσότερη ισχύ από ό,τι στους κατόχους οικονομικού κεφαλαίου.

2. ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (1944-1967)

Μετά την ήττα των κομμουνιστών στον Εμφύλιο Πόλεμο, ο νικητής συνασπισμός των εθνικιστικών και των φιλοδυτικών δυνάμεων εγκαθίδρυσε στη χώρα ένα καθεστώς «ποδηγετούμενης δημο-

2. Με αυτή την έννοια, μια ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών δεν είναι αναγκαίο επακόλουθο της ενδυνάμωσης της αγοράς, όπως τείνει να θεωρήσει ένα μέρος της τρέχουσας βιβλιογραφίας για την ανατολική Ευρώπη. Παρότι η κοινωνία πολιτών πρέπει να θεωρείται ότι συμπεριλαμβάνει την ατομική οικονομική δραστηριότητα και παρότι η κατάργηση των ιεραρχικών/αυταρχικών κοινωνικών σχηματισμών διευκολύνεται από την απελευθέρωση των αγορών, η επακόλουθη υπερτροφία της αγοράς σε βάρος άλλων κύριων θεσμικών σφαιρών ενδέχεται, στην πραγματικότητα, να υπονομεύει το σθένος της κοινωνίας πολιτών.

κρατίας». «Ποδηγετείτο» με την έννοια ότι ο θρόνος και ο αντι-κομμουνιστικός στρατός έπαιξαν έναν κυρίαρχο πολιτικό ρόλο καθώς έθεταν, με σαφώς αντισυνταγματικό τρόπο, αυστηρούς περιορισμούς στο τι επιτρεπόταν και τι δεν επιτρεπόταν να συμβεί στο επίπεδο του κοινοβουλευτισμού (Μουζέλης, 1978). Αυτή η μετεμφυλιακή «ποδηγετούμενη» ή «καχεκτική δημοκρατία» (Νικολακόπουλος, 2001) ή εκείνο που ο Τσουκαλάς (1981, σ. 320) αποκαλεί «το βαθιά πρωτότυπο φαινόμενο ενός αυταρχικού καθεστώτος [...] που χτίστηκε υπό την αιγίδα ενός δημοκρατικά οργανωμένου κοινοβουλευτικού κράτους», ήταν ο τρόπος με τον οποίο η ελληνική μεταπολεμική κοινωνία οικειοποιήθηκε, ιδιαίτερα τραυματικά, την ψυχροπολεμική διαίρεση. Ο Εμφύλιος Πόλεμος και το αντι-κομμουνιστικό κυνήγι μαγισσών ως το 1974 νομιμοποίησαν ημιθεσμολογημένους μηχανισμούς καταστολής, παρείχαν μια πρόφαση για την έλευση των συνταγματαρχών τον Απρίλιο του 1967, ενώ μπορούν, επίσης, να θεωρηθούν υπεύθυνοι για τη βαθιά πόλωση μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς στη μεταδικτατορική περίοδο. Αναμφίβολα, η ήττα των κομμουνιστών στον Εμφύλιο Πόλεμο διασφάλισε την παραμονή της Ελλάδας στο δυτικό σύστημα θέτοντας τα θεμέλια για τη μεταπολεμική της οικονομική ανάπτυξη και τον μεταπολιτευτικό εκδημοκρατισμό και εξευρωπαϊσμό της – το κοινωνικό κόστος, όμως, που καταβλήθηκε ήταν ιδιαίτερα υψηλό.

α. Η προδικτατορική περίοδος από τη σκοπιά της κοινωνικής ενσωμάτωσης

Όπως είναι γνωστό, κατά την περίοδο 1944-1967, η κατάσταση της κοινωνίας πολιτών, ιδωμένη από τη σκοπιά των πολιτών και των δικαιωμάτων τους, ήταν σαφέστατα αρνητική. Τα ατομικά δικαιώματα βρισκόνταν υπό σοβαρή περιστολή, εφόσον το κράτος δικαίου και τα δικαιώματα ελευθερίας λόγου, ελευθερίας του συνέρχεται, κλπ., τα απολάμβαναν μόνον οι μη-κομμουνιστές και, ιδίως, οι «εθνικόφρονες». Η ελευθερία των τελευταίων πρακτικά έφτανε μέχρι τη δημιουργία και λειτουργία, υπό την πλήρη ανοχή και συνέργεια των αρχών, διαφόρων παρακρατικών οργανώσεων που συνιστούσαν το «μακρύ χέρι» του κράτους στην πολιτική καταπίεση των αριστερών πολιτών. Τα ποικίλα μέσα διακρίσεων περιλάμβαναν τη θεσμοποίηση εργαλείων, όπως τα «πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων», καθώς και τη συστηματικά μειωτική μεταχεί-

ριση πολιτών αριστερής ιδεολογίας από τις αρχές, ιδίως στην επαρχία.

Τα πολιτικά δικαιώματα ήταν, βέβαια, επίσης υπό περιορισμό (απαγόρευση του Κομμουνιστικού Κόμματος, κλίμα πολιτικών διώξεων εναντίον στελεχών και ψηφοφόρων της ΕΔΑ, κλπ.). Το πλαίσιο ψυχροπολεμικής εθνικιστικής πόλωσης της μεταπολεμικής περιόδου δεν παρήγαγε απλώς μια σύγκρουση των συντηρητικών ή φιλελεύθερων αστικών πολιτικών δυνάμεων με τους «κομμουνιστές και συνοδοιπόρους». Ο ιδεολογικός λόγος του μεταπολεμικού κράτους εμφάνιζε τη σύγκρουση αυτή ως άμυνα του έθνους ενάντια στους «εσωτερικούς», «οργανικούς» αντιπάλους του.

Σε ό,τι αφορά τώρα τα κοινωνικά δικαιώματα, το πρώτο που πρέπει να επιστημονούμε είναι ότι, σε σύγκριση με δυτικοευρωπαϊκά κράτη, το ελληνικό κράτος κατένειμε ελάχιστους πόρους σε σκοπούς κοινωνικής πρόνοιας. Αυτές οι λειτουργίες εξακολουθούσαν να θεωρούνται υπευθυνότητα της οικογένειας και της τοπικής κοινότητας (Esping-Andersen, 1990). Η μετανάστευση αντιμετώπιζε, ως έναν βαθμό, το πρόβλημα της ανεργίας και η επιμεριστική στόχευση των χρηματοοικονομικών πόρων επίσης συνέβαλλε στη μερική υποκατάσταση ενός απόντος καθολικού κεινσιανού κράτους πρόνοιας (Πετμεξίδου-Τσουλουβή, 1992· Pagoulatos, 2003, σ. 45-46). Έτσι, οι ισχυροί πόροι που διατίθεντο κατανέμονταν βάσει πελατειακών και κομματικών κριτηρίων, οδηγώντας σε έναν «πελατειακό κορπορατισμό» (Σωτηρόπουλος, 2003). Τόσο στον τομέα των συντάξεων, σε εκείνον των κρατικών ιατρικών υπηρεσιών, όσο και στον τομέα των θέσεων εργασίας που δημιουργούσε το κράτος για τη μείωση της ανεργίας, σε όλους αυτούς τους τομείς όσοι βρίσκονταν από την πλευρά των ηττημένων του Εμφυλίου υφίσταντο διαρκώς διακρίσεις σε βάρος τους.

Η απουσία ενός κεινσιανού κράτους πρόνοιας κατά την περίοδο 1944-1974 μπορεί να αποδοθεί σε μια σύμπτωση αιτιών. Πρώτον, ήταν ιδιαίτερα συμβατή με το αυταρχικών τάσεων και, αργότερα, καθαρά αυταρχικό πολιτικό καθεστώς –όπως και στις δύο άλλες αυταρχικές χώρες της νότιας Ευρώπης, την Ισπανία και την Πορτογαλία, οι οποίες συνέλιπταν με την Ελλάδα ως προς τον κρατικό κορπορατισμό και την έλλειψη κρατικών θεσμών πρόνοιας (βλ. Schmitter, 1995· Σεφεριάδης, 1998). Εάν η κυβέρνηση μπορούσε να εξαλείψει τα εργατικά αιτήματα μέσω της πολιτικής καταστολής των αριστερών εργατικών συνδικάτων και τον διορισμό

φιλικών προς το καθεστώς συνδικαλιστικών ηγεσιών, τότε δεν υπήρχε ανάγκη να αναζητηθούν κίνητρα για εργατική συνεργασία μέσω παραχωρήσεων κοινωνικής πολιτικής και ενσωμάτωσης σε νεοκορπορατιστικές ρυθμίσεις. Κατά δεύτερον, η επίδραση του ίδιου του κεϊνσιανισμού στις κυρίαρχες ελληνικές μεταπολεμικές οικονομικές ελίτ, τουλάχιστον μέχρι το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1960, ήταν περιορισμένη (Ψαλιδόπουλος, 1990). Αντ' αυτού, γερμανοτραφείς διαμορφωτές οικονομικής πολιτικής, όπως ο διοικητής της Τραπεζής της Ελλάδος, Ξενοφών Ζολώτας, θεωρούσαν τον κεϊνσιανισμό συνταγή για προηγμένες βιομηχανικές χώρες, ανεφάρμοστη στην περίπτωση μιας υπανάπτυκτης οικονομίας στον δρόμο της εκβιομηχάνισης (βλ. Καραμεσίνη, 1994). Έτσι, ήταν πολύ περισσότερο προσανατολισμένοι σε ένα μίγμα ορθόδοξων πολιτικών που έδιναν έμφαση στη νομισματική σταθερότητα και σε έναν ισοσκελισμένο τακτικό προϋπολογισμό με αναπτυξιακό χαρακτήρα (η μεταπολεμική ορθοδοξία σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες) δεσμευμένο στην οικοδόμηση μιας βιομηχανικής υποδομής (Καζάκος, 2001). Κατά τρίτον, ο παραπάνω ιδεολογικός προσανατολισμός των διαμορφωτών οικονομικής πολιτικής ήταν άρρηκτα συνδεδεμένος με τις πολιτικο-οικονομικές και δομικές εξαρτήσεις (path dependencies) που είχαν προκύψει από τη στήριξη της Ελλάδας στη βοήθεια του Σχεδίου Μάρσαλ και την υποταγή της στην ηγεμονία των ΗΠΑ (Fatouros, 1981). Τέλος, συντηρητικές και κεντρικές κυβερνήσεις της μεταπολεμικής περιόδου στόχευαν στη σταθερότητα του καθεστώτος και στη λαϊκή συγκατάθεση μέσα από την παγίωση και επέκταση μιας συντηρητικά προσανατολισμένης αστικής και μικροαστικής τάξης της οποίας η ευημερία εξαρτάτο από εξειδικευμένες πολιτικές, όπως η επιλεκτική χορήγηση κρατικών δανείων, επαγγελματικών αδειών, επιδοτήσεων, παραχωρήσεων, συντάξεων και θέσεων εργασίας. Τέτοιες επιμεριστικές/διανεμητικές πολιτικές μπορούσαν να παγιώσουν πελατειακούς τύπους σχέσεων ευκολότερα από τους θεσμούς του καθολικού κράτους πρόνοιας. Το τελευταίο, άλλωστε, αντέβαινε στην τάση των διαμορφωτών οικονομικής πολιτικής να αντιμετωπίζουν αρνητικά τις κοινωνικές δαπάνες ως καταναλωτικές, προτάσσοντας τη μεγαλύτερη δυνατή διοχέτευση πόρων σε επενδύσεις (Pagoulatos, 2003).

Τέλος, στη σφαίρα των *πολιτιστικών δικαιωμάτων*, ο μικρός αριθμός των αποκαλούμενων Σλαβομακεδόνων στη βόρεια Ελλάδα

και, το σημαντικότερο, η μεγάλη μουσουλμανική μειονότητα στη Θράκη, δεν είχαν το δικαίωμα του αυτοπροσδιορισμού. Παρότι μεγάλος αριθμός μελών της μουσουλμανικής κοινότητας στη Θράκη ήταν, επισήμως, έλληνες πολίτες, από άποψη εθνοτικής προέλευσης και πολιτισμού ήταν Τούρκοι. Δεν τους επιτρεπόταν, ωστόσο, να αυτοαποκαλούνται Τούρκοι ούτε και είχαν το δικαίωμα να ιδρύουν πολιτιστικές ενώσεις που σχετίζονταν με τον εθνοτικό τους χαρακτήρα. Αυτό, σε συνδυασμό με αυστηρές πρακτικές οικονομικών και κοινωνικών διακρίσεων και αποκλεισμού που ασκούσαν οι τοπικές αρχές (με την ανοχή της κεντρικής κυβέρνησης) έναντι των μουσουλμάνων της Θράκης σήμαινε ότι, εκτός από τους έλληνες κομμουνιστές, ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας αντιμετωπιζόνταν και οι Τούρκοι της Θράκης (βλ. *Minority Rights Group International*, 1994).

Σε ό,τι αφορά άλλες *θρησκευτικές μειονότητες*, την ίδια περίοδο υπήρξαν και μετριότερες μορφές αυταρχισμού τον οποίο ασκούσε η Ορθόδοξη Εκκλησία (μια διοικητική προέκταση του ελληνικού κράτους) έναντι μη ορθόδοξων χριστιανών (καθολικών και προτεσταντών) καθώς και έναντι μειονοτήτων που είχαν επισήμως χαρακτηριστεί από την Ορθόδοξη Εκκλησία ως «αιρέσεις» (παλαιοσημερολογίτες, Μάρτυρες του Ιεχωβά, κλπ.). Η δραστηριότητα των τελευταίων περιοριζόταν δραστικά υπό το πρόσχημα της συνταγματικής απαγόρευσης του «προσηλυτισμού» (στο Σύνταγμα του 1952) που είχε σκοπό να περικόψει τη δραστηριότητα των μη ορθόδοξων εκκλησιών. Το άρθρο περί «προσηλυτισμού» περιλήφθηκε και στο Σύνταγμα του 1975 υπό τη συντονισμένη πίεση της Εκκλησίας· παρότι, θεωρητικά, ίσχυε αδιακρίτως, στην πράξη χρησιμοποιήθηκε επανειλημμένα από τις δικαστικές αρχές για να δικαιολογήσει επιλεκτικές διώξεις, ιδιαίτερα Μαρτύρων του Ιεχωβά και ευαγγελιστών (Πόλλις, 1988, σ. 54-55).³

Στο αυταρχικών τάσεων ή καθαρά αυταρχικό πολιτικό καθε-

3. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 τα ελληνικά δικαστήρια έχουν συχνά επιχειρήσει να ερμηνεύσουν τη συνταγματική απαγόρευση του προσηλυτισμού με φιλελεύθερο πνεύμα, περιορίζοντάς τη στη διάδοση θρησκευτικής πίστης που σημειώνεται με παράνομα μέσα μέσω άσκησης πίεσης ή εκβιασμού ή μέσω εκμετάλλευσης της αφέλειας της άλλης πλευράς. Όπως, όμως, σημειώνει ο Κουμάντος, η χρήση τέτοιων μέσων είναι ήδη παράνομη και απαγορευμένη από τον Ποινικό Κώδικα, πράγμα που θα έκανε έτσι κάθε συγκεκριμένη συνταγματική διάταξη, στην καλύτερη περίπτωση, περιττή (Κουμάντος, 1998).

στώς της πρώιμης μεταπολεμικής περιόδου, οι διακρίσεις σε βάρος εθνοτικών και θρησκευτικών μειονοτήτων δεν ήταν παρά μία πλευρά της γενικής καταπίεσης των πολιτιστικών δικαιωμάτων. Θα ήταν δύσκολο να περιμένουμε από έναν εθνικιστικά εμφορούμενο κρατικό μηχανισμό την επίδειξη κατανόησης και ανεκτικότητας σε τρόπους ζωής αποκλίνοντες από τα κρατούντα πρότυπα «αποδεκτής» συμπεριφοράς. Αναμφίβολα, η αξία των πολιτιστικών δικαιωμάτων ως καθοριστική αρχή της νόμιμης κρατικής συμπεριφοράς είναι μια σχετικά πρόσφατη κατάκτηση του πολιτικού και νομολογιακού πολιτισμού. Πάντως, μια αυταρχική τάση διαπερνούσε τη μεταχείριση από τις δημόσιες αρχές των άλλων, μη εθνοτικών, μη θρησκευτικών, πολιτιστικών μειονοτήτων (παραστατικό παράδειγμα ο παροιμιώδης νόμος εναντίον του «τεντιμπούσμου»), τάση που ξεκινούσε ίσως από μια στάση υπερθάλλουσας αυστηρότητας σε θεσμούς δευτεροβάθμιας ή ανώτερης εκπαίδευσης και διαχεόταν σε επίπεδο πεζοδρομίου με την καθημερινή, επουσιώδους συχνά χαρακτήρα, καταπίεση από πλευράς αστυνομικών οργάνων.

β. Η προδικτατορική περίοδος από τη σκοπιά της συστημικής ενσωμάτωσης

Εάν δει κανείς τώρα την ίδια κατάσταση από μια περισσότερο συστημική οπτική –εάν, δηλαδή, βάσει της ορολογίας του Lockwood, μετακινήσει την εστίαση της ανάλυσης από την κοινωνική στη συστημική ενσωμάτωση– εκεί, το πλέον ευδιάκριτο χαρακτηριστικό που υπονόμει την κοινωνία πολιτών ήταν ο διάχυτος αποικισμός των περισσότερων θεσμικών σφαιρών από το κρατικό και το κομματικό σύστημα. Αυτή η πρώιμη περίοδος υπήρξε μάρτυρας μια ακραίας μορφής «κομματοκρατίας»: η λογική της κομματικής ένταξης και των κομματικών πελατειακών σχέσεων διαπερνούσε ολόκληρη την κοινωνία και υπονόμει την ειδικότερη λογική όλων των θεσμικών υποσυστημάτων, από την εκπαίδευση και τον αθλητισμό ως την ψυχαγωγία και τη θρησκεία. Θα ισχυριστούμε, περαιτέρω, ότι η ίδια αρχή κομματοκρατίας εφαρμοζόταν και στην οικονομική σφαίρα, όπου ανθούσε ο καπιταλισμός μιας στενής ευνοιοκρατικής οικονομικής ολιγαρχίας (crony capitalism). Ο δρόμος για τον πλουτισμό ή τη συγκέντρωση κεφαλαίου εντοπιζόταν λιγότερο μέσω ανταγωνισμού στην αγορά και περισσότερο μέσω αντα-

γωνισμού για τους σωστούς πολιτικούς πάτρωνες, τις σωστές πολιτικές επαφές που διευκόλυναν την πρόσβαση σε πελατειακώς παραχωρούμενα δάνεια από το, ως επί το πλείστον, κρατικά ελεγχόμενο τραπεζικό σύστημα.⁴ Με τέτοιους τρόπους, οι θεσμοποιημένοι μηχανισμοί που εγγυώνταν την προστασία της εγχώριας βιομηχανίας διασφάλιζαν επίσης την κρατική πολιτική πατρωνία στην οικονομική ζωή μιας έντονα ατροφικής κοινωνίας πολιτών.

Με άλλα λόγια, η υπανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών κατά τη μεταπολεμική περίοδο ή η ουσιαστική της ασφυξία κάτω από την κηδεμονία ενός δεσπόζοντος κρατικού και κομματικού συστήματος, σχετίστηκε αιτιακά με δύο μέγιστους δομικούς περιορισμούς που αφορούσαν, αντίστοιχα, την οικονομική και την πολιτική σφαίρα. Ο πρώτος είχε να κάνει με το ατελές στάδιο ανάπτυξης της οικονομίας: ήταν μια μεικτή οικονομία της αγοράς της «ύστερης-ύστερης» εκβιομηχάνισης (Μουζέλης, 1987) που επιδίωκε να διευκολύνει τη συγκέντρωση επενδυτικού κεφαλαίου σε επιλεγμένους τομείς της μεταποίησης μέσω ενός διάχυτου κρατικού παρεμβατισμού. Ο δεύτερος είχε να κάνει με την επισφαλή και ελαττωματική φύση των κατ' όνομα δημοκρατικών θεσμών της χώρας. Με δεδομένη, δηλαδή, τη θεσμοποιημένη ανωμαλία των εξωσυνταγματικών κέντρων εξουσίας, την ανύπαρκτη δημοκρατική κομματική παράδοση και την απουσία καθολικών θεσμών που διασφάλιζαν τα δικαιώματα του πολίτη και την ισότιμη μεταχείριση από τον νόμο, η προς τα επάνω κοινωνικοοικονομική κινητικότητα ή, ακόμη, και η απλή κοινωνικοοικονομική επιβίωση στηριζόταν στην πατρωνία επιφανών κομματικών βαρόνων που, υπό τον μεγεθυντικό φακό της ακραίας κοινωνικής ανασφάλειας, αντιμετώπιζονταν ως καιρίοι κλειδοκράτορες της εξουσίας. Έτσι, η σχετική «καθυστέρηση» –τόσο κοινωνικοοικονομική όσο και πολιτική– της μεταπολεμικής Ελλάδας συντέλεσε στην ενίσχυση μιας διάχυτης αίσθησης κοινωνικής ευπάθειας. Σε μια γοργά αστικοποιούμενη χώρα με αγροτικές, ευρέως ανεκπαιδευτες μάζες που έσπευδαν στις πόλεις για να τις υποδεχτεί ένα ανύπαρκτο κράτος πρόνοιας, αυτή η ευπάθεια κατέληγε στην παγίωση του παραδοσιακού ελέγχου που ασκούσαν οι πελατειακές σχέσεις στην πολιτική κοινωνία.

4. Για την πελατειακή φύση της ελληνικής κοινωνίας και πολιτικής, βλ. Petropoulos (1968) (για τον πρώιμο 19ο αιώνα) και Legg (1969).

3. ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΣΤΗ ΜΕΤΑΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Εάν η εγκαθίδρυση της δικτατορίας των συνταγματαρχών επέτεινε δραματικά τις αδυναμίες της κοινωνίας πολιτών της πρώιμης μεταπολεμικής περιόδου, η πτώση της, το 1974, εγκαινίασε μια περίοδο σημαντικής προόδου στη σφαίρα των δικαιωμάτων των πολιτών. Η εκ νέου εγκαθίδρυση ενός κοινοβουλευτικού συστήματος που περιλάμβανε ένα νόμιμο κομμουνιστικό κόμμα και η άμβλυνση των διακρίσεων σε βάρος των οπαδών της Αριστεράς σήμανε μια σημαντική διάδοση ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων σε ολόκληρο τον πληθυσμό. Το ξέσπασμα της πολιτικοποίησης το οποίο, φυσικώ τω τρόπω, ακολούθησε μετά τη μακρόχρονη παράλυση της πολιτικής ζωής που είχαν επιβάλει οι συνταγματάρχες, επιτάχυνε την εσωτερίκευση αυτών των δικαιωμάτων από τη μεταδικτατορική ελληνική κοινωνία, αν και με το κόστος μιας διάχυτα συγκρουσιακής πολιτικής ατμόσφαιρας και μιας λιτανείας μαξιμαλιστικών αιτημάτων (Pappas, 1998). Αυτή η τελευταία είχε πολλά να κάνει με τον παραδοσιακό διωγμό της Αριστεράς, την απουσία του συνδικαλιστικού κινήματος από τις πολιτικές διαδικασίες μετάβασης στη δημοκρατία,⁵ την απόσταση του ΠΑΣΟΚ από την παράδοση της δυτικοευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας και τις *tiers mondiste* τάσεις του (Verney, 1994), όπως και με τον ανεπαρκή εκσυγχρονισμό της πολιτικής πρακτικής και του πολιτικού λόγου του συντηρητικού κόμματος.

Από την άλλη πλευρά, δημιουργήθηκαν νέες συστημικές/θεσμικές ανισοροπίες οι οποίες υπονόμευσαν όποια ισχύ κέρδιζε η κοινωνία πολιτών. Μία από αυτές προήλθε από το γεγονός ότι τα προδικτατορικά μη κομμουνιστικά κόμματα μαζικοποιούνταν χωρίς όμως να εκδημοκρατίζονται –χωρίς, δηλαδή, να αποβάλλουν τις δεσποζουσες πελατειακές, λαϊκιστικές ή ακόμη (στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ) και μεσσιανικές τάσεις τους. Αυτές οι τάσεις άρχισαν κάπως να υποχωρούν στα δύο μεγαλύτερα κόμματα, το ΠΑΣΟΚ και τη Νέα Δημοκρατία, μόνον κατά τη δεκαετία του 1990. Συνολικά, ωστόσο, τα στοιχεία κομματοκρατίας στο κοινωνικοπολιτικό σύστημα εντάθηκαν κατά τη μεταδικτατορική περίοδο. Καθ'

5. Αντίθετα από την περίπτωση της Ισπανίας, όπου τα εργατικά συνδικάτα έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία της μετάβασης στη δημοκρατία (Maravall, 1993· Ζαμπαρούκου, 1996).

όλη την περίοδο μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1980, τα πολιτικά κόμματα ανταγωνίζονταν για τον έλεγχο οργανωμένων ομάδων και συνδικάτων. Όταν άρχισαν, διστακτικά, να εμφανίζονται νέες μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ) πολιτών, τα πολιτικά κόμματα εξακολούθησαν να επιδιώκουν τον αποικισμό της σφαίρας της συλλογικής δράσης, προσπαθώντας να επεκτείνουν την επιρροή τους και στις ΜΚΟ. Έτσι, κατά τη μεταδικτατορική περίοδο, το κομματικό σύστημα διεκδίκησε την παγίωση του ελέγχου του επί της κοινωνίας πολιτών. Πρέπει όμως να σημειωθεί, ως εν δυνάμει αντισταθμιστική, η παράδοση ενός ισχυρού (τουλάχιστον μέχρι και τη δεκαετία του 1970) φοιτητικού κινήματος στην Ελλάδα και η ανάδειξη, τις τελευταίες δεκαετίες, και άλλων «νέων κοινωνικών κινήματων», όπως το γυναικείο, το οικολογικό, κλπ.

Μια άλλη ανισορροπία ήταν το γοργό άνοιγμα της οικονομίας στον διεθνή ανταγωνισμό, υπό την επίδραση της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, με το ελληνικό κράτος όμως να αδυνατεί να παίξει έναν πλήρως εποικοδομητικό ρόλο λόγω των διαρθρωτικών του αδυναμιών (Spanou, 1998). Οι διαδικασίες ανοίγματος και εξευρωπαϊσμού της οικονομίας είχαν ως αποτέλεσμα την αποδυνάμωση της επιρροής του κράτους ενώπιον μιας επεκτεινόμενης και διεθνοποιούμενης ιδιωτικής οικονομίας. Με την επέκταση, ωστόσο, της επικράτειας της αγοράς άρχισε να εντείνεται μια συστημική ανισορροπία καθώς η λογική της αγοράς έχει μεγεθύνει, σταδιακά από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα, το πεδίο επιρροής της, διαπερνώντας αυτή τη φορά την αυτονομία της κοινωνίας πολιτών. Συνολικά, μπορούμε να πούμε ότι η ένταση μεταξύ διεθνών και μακροοικονομικών πιέσεων για προσαρμογή και εσωτερικών κοινωνικοπολιτικών αντιστάσεων προς αυτή (με τις τελευταίες να περιλαμβάνουν συνασπισμούς προστατευόμενων από το κράτος συμφερόντων) υπήρξε μια κεντρική αντιπαράθεση κατά τις δεκαετίες του 1980 και του 1990. Αυτή η ένταση έχει συμπέσει με μια διαδικασία σταδιακής αποδέσμευσης της κοινωνίας πολιτών από την ασφυκτική επιρροή της κομματοκρατίας και του κράτους.

α. Η μεταδικτατορική περίοδος από τη σκοπιά της κοινωνικής ενσωμάτωσης

Σε ό,τι αφορά τα *ατομικά δικαιώματα*, η νομιμοποίηση του κομμουνιστικού κόμματος και το γεγονός ότι η μεταπολεμική αντι-

κομμουνιστική ιδεολογία είχε περιέλθει σε ανυποληψία σήμανε, πρώτα απ' όλα, μια ενίσχυση των δικαιωμάτων ελευθερίας λόγου και ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι. Σε αυτή την αποφασιστική βελτίωση προστέθηκαν ριζικές αλλαγές στον αστικό κώδικα που έδωσαν τέλος στη θεσμοποιημένη περιστολή συνταγματικά προστατευμένων αρχών και δικαιωμάτων (όπως θρησκευτική ανεκτικότητα και ισότητα των φύλων) από το οικογενειακό δίκαιο που ίσχυε έως τότε. Αυτές οι μεταρρυθμίσεις των αρχών της δεκαετίας του 1980 ενίσχυσαν τα δικαιώματα των γυναικών στη γαμήλια σφαίρα, καθιέρωσαν τη δυνατότητα συναινετικού διαζυγίου, έδωσαν τέλος στη νομική διάκριση σε βάρος παιδιών που γεννιούνται εκτός γάμου και επέτρεψαν την επιλογή μεταξύ θρησκευτικού και πολιτικού γάμου (Κουμάντος, 1988· Koumantos - Stambelou, 1989).

Στις αρνητικές πλευρές πρέπει να σημειώσουμε την επιμονή ενός εξαιρετικά περίπλοκου και φορμαλιστικού δικαστικού μηχανισμού και κυβερνήσεις οι οποίες αρνιόνταν την επιβολή δικαστικών αποφάσεων που δικαίωναν απαιτήσεις πολιτών έναντι μιας ιδιαίτερα αναποτελεσματικής και διεφθαρμένης κρατικής γραφειοκρατίας. Τέτοια ζητήματα κυμαίνονταν από ανεπαρκείς αποζημιώσεις σε περιπτώσεις υποχρεωτικής απαλλοτρίωσης έως άλλες μορφές κακομεταχείρισης στα χέρια των κρατικών αρχών. Αυτή η θεσμικά περιχαρακωμένη κυριαρχία ενός διασταλτικά προσδιορισμένου *raison d'état*, πάνω στα δικαιώματα των πολιτών απέρρεε από μια δικαστική παράδοση νομικού θετικισμού που βλέπει το κράτος ως την πηγή της εξουσίας πάνω στα ατομικά δικαιώματα.⁶

Υπάρχουν ελπιδοφόρες ενδείξεις ότι αυτή η τάση έχει εισέλθει σε μια πορεία αποδυνάμωσης. Σημαντικό βήμα στην κατεύθυνση αυτή υπήρξε η ίδρυση, το 1998, του θεσμού του Συνηγόρου του Πολίτη ως ανεξάρτητης διοικητικής αρχής με έργο την προστασία των πολιτών από παραβιάσεις δικαιωμάτων, καταχρήσεις, κακομεταχείριση ή γενική παράβαση καθήκοντος από την πλευρά της δημόσιας διοίκησης. Μια έκθεση του Συνηγόρου υπογράμμισε μια ανακολουθία μεταξύ του νομικού και συνταγματικού πλαισίου (που κατοχύρωναν την αποτελεσματική προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων) και της πραγματικής πρακτικής των δημόσιων

6. Ένα νομοθέτημα του 1997 έχει επιφέρει μια αξιοσημείωτη βελτίωση επιτρέποντας σε πολίτες να εγείρουν οικονομικές απαιτήσεις έναντι του κράτους και –εάν αυτές επιδικαστούν– να το υποχρεώνουν να πληρώσει. Η εμπειρία εφαρμογής του, ωστόσο, δεν είναι πλήρως ικανοποιητική.

αρχών (η οποία υπολείπεται σημαντικά από τις επίσημες νομικές επιταγές). Σημαντικός αριθμός παραβιάσεων ατομικών δικαιωμάτων αποδίδονται σε οργανωσιακές ελλείψεις και σε αδυναμίες ανθρώπινου δυναμικού του ευρύτερου κρατικού μηχανισμού· τέτοια είναι, για παράδειγμα, η πρακτική ορισμένων δημοσίων υπηρεσιών που αρνούνται να απαντήσουν σε ερωτήσεις ή αιτήσεις πολιτών με τη δικαιολογία ότι δεν έχουν τα αναγκαία μέσα ή το απαραίτητο προσωπικό για να το κάνουν. Προβλήματα αυτού του τύπου εξακολουθούν να χαρακτηρίζουν τη δημόσια διοίκηση παρά τα βήματα βελτίωσης που οφείλονται και στο έργο του θεσμού του Συνηγόρου.

Η κατάσταση είναι διαφορούμενη και στην πολιτική σφαίρα. Είναι αλήθεια ότι η διάδοση των *πολιτικών δικαιωμάτων* έχει ενισχυθεί από την κατάργηση της βασιλείας, την ακύρωση της δυνατότητας του στρατού να εμπλέκεται στην κοινοβουλευτική πολιτική, την ανεμπόδιστη λειτουργία του ΚΚΕ, τον τερματισμό πρακτικών εκλογικής νοθείας και την παύση μεθόδων πολιτικής καταπίεσης στην επαρχία. Όλες αυτές οι εξελίξεις έχουν διαμορφώσει το κληροδότημα της μεταδικτατορικής περιόδου, χαρακτηρίζοντας τη μεταπολιτευτική Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία ως την πλέον δημοκρατική περίοδο στη σύγχρονη ελληνική ιστορία.

Από την άλλη πλευρά, η μαζική αναδιοργάνωση στην οποία επιδόθηκαν τα δύο μεγάλα κόμματα χωρίς να εγκαταλείψουν ή να περιθωριοποιήσουν τον πελατειακό τους προσανατολισμό, είχε ως αποτέλεσμα να προσλάβουν μαζικές διαστάσεις τα φαινόμενα νεποτισμού και διαφθοράς. Όταν τα κόμματα απέκτησαν την οργανωτική δυνατότητα να φτάνουν στα πλέον απομακρυσμένα χωριά της επαρχίας, με δεδομένους τους ιδιαίτερα αυξημένους πόρους που είχαν πλέον στη διάθεσή τους, μπόρεσαν να επιδοθούν σε πελατειακές πρακτικές σε πολύ μαζικότερη κλίμακα. Αυτό μεταμόρφωσε τις προσωποπαγείς πελατειακές σχέσεις του παρελθόντος, οι οποίες στηρίζονταν στον τοπικό «παράγοντα», σε ένα είδος «γραφειοκρατικών» πελατειακών σχέσεων (Lyrintzis, 1984). Δεν προκαλεί, επομένως, έκπληξη ότι ανεπίσημα δίκτυα πελατών, κρατικών γραφειοκρατών και πολιτικών έφτασαν να διαπεράσουν την κοινωνική πυραμίδα από την κορυφή ως τη βάση, υπονομεύοντας την οικουμενικότητα επάνω στην οποία εδράζεται το κράτος δικαίου· και όλα αυτά, σε βάρος των πολιτών που δεν είχαν τη θέληση ή τη δυνατότητα να εμπλακούν σε τέτοιου είδους συναλλαγές.

Ωστόσο, πρόσφατες μεταρρυθμίσεις κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 έχουν υποσκάψει παραδοσιακά οχυρά πελατειακών σχέσεων. Η συρρίκνωση του τομέα των δημοσίων επιχειρήσεων μέσω αποκρατικοποιήσεων και η απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος που ανάγκασε τις ελεγχόμενες από το κράτος τράπεζες να λειτουργούν πιο ανταγωνιστικά, έχουν περιορίσει το εύρος του συνολικού κρατικού τομέα ο οποίος υπόκειται σε ενδυνάμει πελατειακές ρυθμίσεις. Επιπλέον, ο θεσμός των γενικών εξετάσεων ως προϋπόθεση πρόσληψης στον δημόσιο τομέα έχει περαιτέρω αποδυναμώσει το πεδίο των επιμεριστικών ρυθμίσεων και της πατρωνίας, δημιουργώντας προοπτικές περισσότερης αξιοκρατίας. Σε γενικές γραμμές, η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης έχει παράσχει καίρια πολιτική στήριξη και δυναμική για μεταρρυθμιστικές πρωτοβουλίες με στόχο την αναδιάρθρωση και τον εκσυγχρονισμό της ευρύτερης κρατικής μηχανής.

Στη σφαίρα των *κοινωνικών δικαιωμάτων*, οι κυβερνήσεις του Ανδρέα Παπανδρέου αύξησαν σημαντικά τη χρηματοδότηση προς την εκπαίδευση και την υγεία. Δημιούργησαν επίσης το Εθνικό Σύστημα Υγείας (ΕΣΥ) εντός του οποίου όλοι οι πολίτες έχουν το δικαίωμα δωρεάν ιατρικής περίθαλψης. Ωστόσο, το ΕΣΥ είναι ιδιαίτερα κατακερματισμένο και αναποτελεσματικό και συνυπάρχει με τον μεγαλύτερο, κατά πάσα πιθανότητα, ιδιωτικό τομέα υγείας σε όλη την Ευρώπη (Matsaganis, 1998, σ. 339-340). Επιπλέον, το ΕΣΥ έχει διαφθαρεί σε μεγάλη έκταση, υποσκάπτοντας έτσι σοβαρά το δικαίωμα των πολιτών σε δωρεάν υπηρεσίες υγείας. Κατακερματισμός χαρακτηρίζει το ευρύτερο πεδίο κοινωνικής πρόνοιας και ασφάλισης, όπου λειτουργεί μεγάλος αριθμός διαφορετικών ασφαλιστικών ταμείων και προγραμμάτων, με τις κοινωνικές μεταβιβάσεις (πλην συντάξεων) να βρίσκονται πολύ κάτω από τον μέσο όρο της Ε.Ε. (Σωτηρόπουλος, 1999· Matsaganis, 2002). Αντίστοιχοι ισχυρισμοί μπορούν να παρατεθούν αναφορικά με την εκπαίδευση, όπου οι ιδιωτικές δαπάνες (κυρίως για φροντιστήρια, ιδιαίτερα μαθήματα, κλπ.) εκτιμάται ότι υπερβαίνουν το 50% των σχετικών δημόσιων δαπανών.⁷ Τέτοιες περιπτώσεις καταδεικνύουν τα κενά ποιότητας από την ανεπαρκή παροχή κοινωνικών υπηρεσιών από τον δημόσιο τομέα.

Αναφορικά με την ανεργία, οι διαδικασίες της επιταχυνόμενης

7. Η επισήμανση οφείλεται στον Πάνο Τσακλόγλου.

παγκοσμιοποίησης έχουν οδηγήσει σε μια κατάσταση όπου μέρος του εργατικού δυναμικού (ιδιαίτερα οι νέοι και, κατά κανόνα, οι ανειδίκευτοι εργαζόμενοι) έχει μικρές ελπίδες να ενσωματωθεί στην αγορά εργασίας και ακόμη μικρότερες να υποστηριχθεί μακροπρόθεσμα από τα κρατικά επιδόματα ανεργίας – παρότι οι οικογενειακές δομές της ελληνικής κοινωνίας εξακολουθούν να απορροφούν μέρος των αρνητικών συνεπειών. Μολονότι η ανισότητα και η φτώχεια είχαν μειωθεί σημαντικά μεταξύ των μέσων της δεκαετίας του 1970 και των αρχών της δεκαετίας του 1980, εξακολουθούν να είναι υψηλότερες από τον μέσο όρο της Ε.Ε. (Μητράκος - Τσακλόγλου, 1998, σ. 26-27). Επιπλέον, η οικονομική κατάργηση των ανατολικοευρωπαϊκών κρατών από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 έχει μεταμορφώσει την Ελλάδα από χώρα εξαγωγής σε χώρα υποδοχής μεταναστών. Η δυναμική της παγκοσμιοποίησης, σε συνδυασμό με το μεγάλο ποσοστό των μεταναστών εργατών, έχει ως συνέπεια την τάση δημιουργίας ενός κοινωνικού χάσματος δύο τρίτων προς ένα τρίτο, το οποίο υπονομεύει την κοινωνική συνοχή και εντείνει την περιθωριοποίηση τμήματος του πληθυσμού.

Τέλος, σε ό,τι αφορά τα πολιτιστικά δικαιώματα, η κατάσταση είναι και εδώ ανάμικτη. Οι πρακτικές διάκρισης σε βάρος των μουσουλμανικών μειονοτήτων στη Θράκη έχουν αποδυναμωθεί και τείνουν να εξαλειφθούν. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό ότι η κυβέρνηση έχει νομοθετήσει πολιτικές θετικών διακρίσεων, όπως την καθιέρωση ποσοστών προτίμησης για την είσοδο φοιτητών από τη μουσουλμανική μειονότητα σε κρατικά πανεπιστήμια, με στόχο την αύξηση των διαθέσιμων ευκαιριών για έλληνες πολίτες διαφορετικής εθνοτικής, γλωσσικής και θρησκευτικής προέλευσης. Με τέτοιους τρόπους, η σημερινή κρατική πρακτική έναντι των εθνοτικών και γλωσσικών μειονοτήτων τείνει όλο και περισσότερο προς τη θετική ενσωμάτωση σε οξεία αντίθεση με τις προσπάθειες αφομοίωσης στο όχι και τόσο μακρινό παρελθόν. Λιγότερο ενθαρρυντικό, ωστόσο, είναι το γεγονός ότι η μαζική μετανάστευση από την ανατολική Ευρώπη και τα βόρεια Βαλκάνια (ιδιαίτερα από την Αλβανία) έχει τροφοδοτήσει ξеноφοβία και ρατσιστικές στάσεις σε ευρέα κοινωνικά στρώματα. Σε αντίθεση με άλλες χώρες της Ε.Ε., όπως τη Γαλλία και την Αυστρία, η γοργά αυξανόμενη ξеноφοβία δεν έχει προκαλέσει την εμφάνιση ακροδεξιών κομμάτων (με την εξαίρεση του κόμματος Καρατζαφέρη στις δημοτικές και νομαρχιακές

εκλογές του 2002) ή τη θεαματική ενίσχυση των ξενοφοβικών τμημάτων εντός των υπαρχόντων κομμάτων. Αυτό είναι ένα αναμφισβήτητα θετικό γεγονός το οποίο, μεταξύ άλλων, μπορεί να αποδοθεί στην αυξανόμενη κεντρομόλο δικομματική δομή του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Από την άλλη πλευρά, οι προσπάθειες για επέκταση των κοινωνικών δικαιωμάτων σε μεγάλες μάζες εισερχόμενων μεταναστών ήταν περιορισμένες – με τη θετική εξαίρεση της κρατικής εκστρατείας για τον σκοπό αυτό κατά το διάστημα 2000-2001. Κατά τα άλλα, το ελληνικό ιστορικό πολιτογράφησης ξένων μεταναστών παραμένει φτωχό και το κράτος ασχολείται με την ανάγκη να ανταποκριθεί σε ανησυχίες για τη δημόσια ασφάλεια που τροφοδοτούνται από τη συνεχιζόμενη είσοδο μεγάλου αριθμού παράνομων μεταναστών (Baldwin-Edwards - Fakiolas, 1999).

Ορισμένες αλλαγές σημειώθηκαν στον τομέα των *θρησκευτικών μειονοτήτων*. Η διατήρηση των νόμων (που καθιερώθηκαν στη δεκαετία του 1930 κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά) οι οποίοι περιορίζουν σε κάποιους τομείς τα δικαιώματα των μη ορθόδοξων χριστιανών και των αποκαλούμενων ορθόδοξων «αιρέσεων» σημαίνει ότι τα ανελεύθερα χαρακτηριστικά της προηγούμενης μεταπολεμικής περιόδου διατηρούνται – παρότι το Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Στρασβούργου έχει καταδικάσει τέτοιες αυταρχικές πολιτικές.⁸ Πρέπει να σημειωθούν ορισμένα σημαντικά θετικά βήματα, όπως, για παράδειγμα, η καθιέρωση δυνατότητας άοπλης στρατιωτικής θητείας για τους αντιρρησίες συνείδησης. Η πίεση της Ε.Ε. για θρησκευτική φιλελευθεροποίηση αντισταθμίζεται από την πολιτική της ηγεσίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας, που έχει ταχθεί αποφασιστικά εναντίον κάθε αλλαγής στην καθεστηκυία τάξη. Αντιτίθεται, επίσης, σε κάθε προσπάθεια διαχωρισμού κράτους και εκκλησίας – ενός διαχωρισμού ο οποίος, στην ελληνική περίπτωση, συνιστά βασική προϋπόθεση εάν όλοι οι πολίτες, ορθόδοξοι και μη, πρόκειται να έχουν ίσα δικαιώματα

8. Επὶ δεκαετίες, η άσκηση της μη ορθόδοξης θρησκευτικής πίστης προσέκρουε σε ένα πλέγμα από νομικά και διοικητικά προσκόμματα, από τη δημόσια διοίκηση που αρνιόταν να διορίζει μη ορθόδοξους πολίτες σε ορισμένες θέσεις ως την επιβολή φόρων και άλλων μεροληπτικών τελών στις δραστηριότητες μη ορθόδοξων κοινοτήτων και ως την εκχώρηση κρατικής άδειας για την ίδρυση ενός μη ορθόδοξου τόπου λατρείας υποκείμενης στη συγκατάθεση του τοπικού ορθόδοξου μητροπολίτη (Κουμάντος, 1998). Αποτελεί θετικό σημάδι ότι αρκετοί από αυτούς τους περιορισμούς έχουν καταργηθεί ή βρίσκονται στη διαδικασία αμφισβήτησης ή κατάργησής τους.

στην πολιτιστική σφαίρα.⁹ Ωστόσο, σημαντική πρόοδο αποτέλεσε η κατάργηση της αναγραφής του θρησκευόμενου στις αστυνομικές ταυτότητες.

β. Η μεταδικτατορική περίοδος από τη σκοπιά της συστημικής ενσωμάτωσης

Εάν τώρα μεταφέρουμε την προσοχή μας από την κοινωνική στη συστημική ενσωμάτωση, δηλαδή από τα δικαιώματα των φορέων δράσης στις θεσμικές ανισορροπίες και την επίπτωσή τους στην κοινωνία πολιτών, μπορούμε να διακρίνουμε μια μείωση των παλαιών ανισορροπιών και την εμφάνιση νέων.

Η τάση του κομματικού-πολιτικού στοιχείου να διεισδύει και να υπονομεύει την αυτόνομη λογική όλων των άλλων θεσμικών σφαιρών είναι σε σχετική αποδυνάμωση. Η «μετανεωτερική» διάθεση των νέων, καθώς και η γενικευμένη πολιτικοδιοικητική διαφθορά που αναφέρθηκε παραπάνω, κάνουν τους πολίτες να ενδιαφέρονται όλο και λιγότερο για την κομματική πολιτική. Ως αποτέλεσμα της απογοήτευσής τους από τα υπάρχοντα κόμματα, η ικανότητα των τελευταίων να ελέγχουν εξελίξεις σε θεσμούς όπως τα πανεπιστήμια αλλά και κάποιες επαγγελματικές οργανώσεις έχει αποδυναμωθεί. Παρότι τα κόμματα διατηρούν έναν κυρίαρχο ρόλο στην κοινωνικοπολιτική ζωή (και το πολιτικό σύστημα διατηρεί τον ουσιαστικά δικομματικό του χαρακτήρα) υπάρχουν ενδείξεις μιας διευρυνόμενης τάσης για περισσότερη αυτονομία των πολιτών από την κομματική-πολιτική εξάρτηση, όπως καταδεικνύει η πρόσφατη διάδοση των ανεξάρτητων μη κυβερνητικών οργανώσεων.

Εάν όμως ο αποικισμός του βιο-κόσμου (για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία του Habermas) από το κράτος και το κομματι-

9. Εφόσον τα πολιτιστικά δικαιώματα (όπως η επιλογή ενός συγκεκριμένου ατομικού τρόπου ζωής στον οποίο περιλαμβάνεται ο θρησκευτικός, καλλιτεχνικός ή σεξουαλικός προσανατολισμός) εμπλέκουν την ελευθερία της έκφρασης, είναι δύσκολο να διαχωριστούν από τα *stricto sensu* ατομικά δικαιώματα ή δικαιώματα του πολίτη. Με την ευρύτερη έννοια, όλα μπορούν να θεωρηθούν ότι απαρτίζουν μέρος του δικαιώματος ενός πολίτη (έναντι του κράτους) για «ίσο ενδιαφέρον και ίσο σεβασμό» (Dworkin, 1987, σ. 272 κ.ε.). Τέτοιο δικαίωμα μπορεί να θεωρηθεί ότι παραβιάζεται από την υποχρεωτική συμπερίληψη θρησκευτικών μαθημάτων στο σχολικό πρόγραμμα ή τη (μέχρι πρότινος) εγγραφή της θρησκευτικής ταυτότητας του πολίτη στα αστυνομικά δελτία ταυτότητας, αποτελέσματα και τα δύο του μη διαχωρισμού κράτους-εκκλησίας.

κό σύστημα μειώνεται, ο αποικισμός από την οικονομία βρίσκεται σε άνοδο. Η πλέον εντυπωσιακή ένδειξη για τη μετάβαση από την κομματοκρατία στην πλουτοκρατία, από τον αποικισμό από το κόμμα και την πολιτική στον αποικισμό από την αγορά, είναι η αυξανόμενη κυριαρχία ολίγων οικονομικά ισχυρών οι οποίοι, ελέγχοντας τα μέσα ενημέρωσης, ασκούν μεγάλη επιρροή και διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό τις πολιτικές και πολιτιστικές εξελίξεις της χώρας. Η συγκέντρωση εξουσίας στα χέρια αυτής της νέας ολιγαρχίας σχετίζεται και με την απογοητευτικά περιορισμένη ανάπτυξη ανεξάρτητων ρυθμιστικών αρχών που έχουν στόχο την προάσπιση του ανταγωνισμού της αγοράς από μονοπωλιακή ή ολιγοπωλιακή συνέργεια και την επιβολή κανόνων διαχείρισης και δεοντολογίας στους τομείς δικαιοδοσίας τους. Για παράδειγμα, η Επιτροπή Ανταγωνισμού υπολειπομένη για χρόνια ελλείπει πόρων, το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης έχει αντιμετωπίσει αποδυναμωτικούς περιορισμούς στη δυνατότητά του να επιβάλλει ποινές σε ισχυρούς τηλεοπτικούς παραγωγούς, ενώ άλλες ρυθμιστικές αρχές σε διάφορους κλάδους έχουν, κατά καιρούς, «αλωθεί» από συμφέροντα κρατικών προμηθευτών.

Φυσικά, η ισχύς του οικονομικού κεφαλαίου και η ικανότητά του να αγοράζει πολιτικό και πολιτιστικό κεφάλαιο (Bourdieu, 1991) δεν είναι νέο φαινόμενο. Αυτό που είναι νέο είναι (α) η άνευ προηγουμένου επιρροή των μέσων ενημέρωσης γενικά και της τηλεόρασης ειδικά στη διαμόρφωση των ταυτοτήτων των ατόμων και στη δημιουργία αξιών και τρόπων ζωής· και (β) η συγκέντρωση του ελέγχου αυτών των μέσων στα χέρια λίγων μεγιστάνων που δεν είναι με κανέναν τρόπο υπόλογοι στο κοινό στο οποίο απευθύνονται.

Με άλλα λόγια, το παγκόσμιο σύνδρομο Murdoch εντοπίζεται και στην Ελλάδα. Οι ιδιοκτήτες μέσω ενημέρωσης συνιστούν ένα κέντρο εξουσίας που κανείς πολιτικός δεν μπορεί να αμφισβητήσει, εκτός εάν επιδιώκει την πολιτική του αυτοκτονία. Η εξουσία τους ενισχύεται από την κυρίαρχη θέση τους σε ένα πλήθος (προστατευμένων κυρίως) επιχειρηματικών κλάδων (τηλεπικοινωνίες, τεχνολογίες πληροφορίας, κατασκευές, κρατικές προμήθειες, κλπ.). Από αυτή την άποψη, τα αποκαλούμενα διαπλεκόμενα συμφέροντα υπονομεύουν την αυτονομία του κοινοβουλίου με τρόπο ανάλογο (αν και, ασφαλώς, όχι συστηματικά συγκρίσιμο) όπως έκανε το θεσμικό σύμπλεγμα του θρόνου και του στρατού στην πρώιμη μεταπολεμική περίοδο.

Το φαινόμενο μπορεί να θεωρηθεί ως μία από τις στρεβλές επιπτώσεις της, κατά τα άλλα, θετικής εξέλιξης της φιλελευθεροποίησης του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης από τα τέλη της δεκαετίας του 1980. Η φιλελευθεροποίηση αυτή κατάργησε το μονοπώλιο της κρατικά ελεγχόμενης τηλεόρασης, η οποία συχνά είχε υπάρξει μηχανισμός απειριορίστης και αδιάντροπης κυβερνητικής προπαγάνδας. Ωστόσο, τα οφέλη σε πλουραλισμό και ελευθερία της πληροφόρησης αντισταθμίστηκαν σε σημαντικό βαθμό από έναν ανταγωνισμό ποιότητας προς τα κάτω (επιβεβαιώνοντας τον νόμο του Gresham ότι «το κακό χρήμα διώχνει το καλό»), καθώς τα ιδιωτικά κανάλια ανταγωνίζονταν να προσελκύσουν τις μάζες του κοινού που θα τους εξασφάλιζαν τα επιθυμητά κέρδη. Επιπλέον, η έλευση των τηλεοπτικών προγραμμάτων στο κέντρο της δημόσιας προσοχής μετέφερε το επίκεντρο της πολιτικής βαρύτητας από το κοινοβούλιο στα στούντιο των ενημερωτικών εκπομπών διαλόγου, διαβρώνοντας έτσι περαιτέρω τον θεσμικό ρόλο του νομοθετικού σώματος. Η μεγάλη δημοσιότητα που προφέρουν το ιδιωτικό ραδιόφωνο και η ιδιωτική τηλεόραση έχει μετατραπεί στο νέο αντικείμενο πόθου των ανταγωνιζόμενων πολιτικών, αυξάνοντας την εξάρτησή τους από τους ιδιοκτήτες μέσω ενημέρωσης και ανεβάζοντας τα διακυβεύματα της δημοσιότητας. Όπως σε πολλές άλλες δυτικές δημοκρατίες, το τεράστιο οικονομικό κόστος των προεκλογικών εκστρατειών, σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα του ολοένα αυξανόμενου επαγγελματισμού στη διαχείριση των εκλογών, έχει εντείνει την εξάρτηση των κομμάτων από το αποκαλούμενο «πολιτικό χρήμα». Η άνευ προηγουμένου ισχύς την οποία απολαμβάνουν οι μεγιστάνες των μέσων ενημέρωσης είχε μεγάλη σχέση με αυτό το πλέγμα αλληλεξάρτησης σε επίπεδο όχι μόνον κόμματος ή κυβέρνησης αλλά και μεμονωμένων πολιτικών προσώπων. Η διείσδυση των ιδιοκτητών των μέσων ενημέρωσης σε ένα ευρύ φάσμα κρατικά εξαρτώμενων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων διαιωνίζει τον ομφάλιο λώρο μεταξύ πολιτικής και επιχειρήσεων ως μια αμοιβαία διευκολυντική σχέση αμφισβητούμενης διαφάνειας ή νομιμότητας.¹⁰

10. Και πάλι αξίζει να σημειωθούν ορισμένες θετικές πρωτοβουλίες μεταξύ αυτών η δημιουργία του ελληνικού παραρτήματος της Transparency International καθώς και η ψήφιση, το 2000, νέου νόμου εναντίον της διαφθοράς ο οποίος έχει ενισχύσει προσπάθειες αντιμετώπισης της διαφθοράς κυρίως στα μεσαία και στα ανώτερα κλιμάκια του δημόσιου τομέα.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ

Συμπερασματικά, σε ό,τι αφορά τη διάδοση ατομικών, πολιτικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων μπορούμε να διακρίνουμε μια συνολικά θετική τάση η οποία οδηγεί από την ποδηγετούμενη δημοκρατία της πρώιμης μεταπολεμικής περιόδου στην παγίωση ενός περισσότερο αυθεντικού κοινοβουλευτικού συστήματος κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο. Σε ό,τι αφορά, από την άλλη πλευρά, την ισορροπία/ανισορροπία των θεσμικών σφαιρών, η ανισορροπία της κομματοκρατίας έχει γίνει πλουτοκρατική κατά τα τελευταία δέκα-είκοσι χρόνια με τα αποκαλούμενα διαπλεκόμενα συμφέροντα να ασκούν ένα είδος ελέγχου στην πολιτική και πολιτιστική σφαίρα, έναν έλεγχο ο οποίος αμβλύνει σοβαρά την αυτονομία και τη ζωτικότητα της ελληνικής κοινωνίας πολιτών.

Και οι δύο εξελίξεις, τόσο στο επίπεδο των φορέων δράσης όσο και στο συστημικό επίπεδο, ανταποκρίνονται σε σημαντικές μεταμορφώσεις της σχέσης κράτους και κοινωνίας πολιτών. Κατά τη μεταπολεμική περίοδο, το κράτος είχε αναλάβει έναν αποφασιστικό ρόλο σε δύο επίπεδα: α) στο επίπεδο της αναπτυσσόμενης, κρατικά κατευθυνόμενης ή, τουλάχιστον, κρατικά υποβοηθούμενης οικονομίας της αγοράς, και β) στο επίπεδο του μετεμφυλιακού ψυχροπολεμικού πολιτικού καθεστώτος. Από τα δύο αυτά πλαίσια απέρρευσε η αυταρχική παρουσία του κράτους πάνω σε μια ανάπηρη κοινωνία πολιτών είτε ως μηχανισμός δραστηκής επιρροής στην οικονομική διαδικασία είτε ως μηχανισμός καταστολής της κοινωνικοπολιτικής ελευθερίας. Η διαθεσιμότητα ενός τέτοιου κοινωνικοπολιτικού και οικονομικού ελέγχου, μέσω πελατειακών σχέσεων ή καθαρής καταστολής, στα χέρια των πολιτικών δυνάμεων που βρίσκονταν στην εξουσία, περιέβαλε τη μεταπολεμική διάταξη κράτους/κοινωνίας πολιτών με έναν εξεχόντως κομματοκρατικό χαρακτήρα.

Η μεταδικτατορική περίοδος έχει μεταβάλει αυτή τη διάταξη. Ενώ οι πελατειακές σχέσεις διατηρήθηκαν, η καταστολή καταργήθηκε ως μέσο πολιτικού ελέγχου. Παρότι σαφώς ανταποκρινόμενη σε επί μακρόν καταπιεσμένα κοινωνικοπολιτικά αιτήματα, η επέκταση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων ήταν μάλλον περισσότερο μια λειτουργία του εκδημοκρατισμού και εξευρωπαϊσμού της Ελλάδας παρά αποτέλεσμα μιας διαδικασίας που καθοδηγήθηκε από την κοινωνία πολιτών. Σε κάθε περίπτωση, ολόκλη-

ρη η μεταδικτατορική περίοδος επέφερε μια σταθερή ενίσχυση των ατομικών, πολιτικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων και, με την έννοια αυτή, τη μεταφορά της εξουσίας από το κράτος σε μια αφυπνιζόμενη πλουραλιστική κοινωνία πολιτών. Η ενίσχυση των πελατειακών σχέσεων υπό τις συνδυασμένες συνθήκες της υπερχωροπολίωσης, του διπολισμού και μιας οργανωτικής αναδιάρθρωσης των πολιτικών κομμάτων οδήγησε την κοιματοκρατία στην κορύφωσή της κατά τη δεκαετία του 1980. Κατά τη δεκαετία του 1990, ωστόσο, η κοιματοκρατία ήταν επόμενο να εξασθενήσει υπό την επίρεια μιας διαχεόμενης πολιτικής αποϊδεολογικοποίησης, δημόσιου κνισμού και αυξανόμενων ευκαιριών απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα. Η πλέον αξιοσημείωτη ίσως παγίωση της κρατικής παρουσίας στη μεταπολιτευτική περίοδο (ιδιαίτερα κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980) ήταν στη σφαίρα των κοινωνικών πολιτικών· αυτό, ωστόσο, κατέληξε επίσης στην ενίσχυση της κοινωνίας πολιτών μέσω της αναζωογόνησης των κοινωνικών δικαιωμάτων. Τέλος, στην οικονομική σφαίρα, αφού έφτασε σε μια κορύφωση μεταξύ του 1975 και του τέλους της δεκαετίας του 1980, ο κρατικός ακτιβισμός μειώθηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 παραδίδοντας παραδοσιακές επάλξεις πελατειακού ελέγχου (χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες, ραδιόφωνο και τηλεόραση, δημόσια έργα, διάφορους βιομηχανικούς τομείς) στις ανταγωνιζόμενες (ή ενίοτε συμπράττουσες) δυνάμεις της ιδιωτικής οικονομίας. Κατά συνέπεια, και παρά τις όποιες σημαντικές θετικές συνέπειες, η υποχώρηση του κρατικού παρεμβατισμού (δεδομένης και της αδυναμίας μετασχηματισμού σε επαρκή ρυθμιστική ισχύ) έχει, επίσης, σημαίνει τη μετάβαση σε ένα διαφορετικό είδος αποικισμού της κοινωνίας πολιτών. Αυτή τη φορά είναι από πλευράς ενός –ολιγοπωλιακών προτιμήσεων και με ισχυρές τάσεις πολιτικών συμπράξεων– ιδιωτικού κεφαλαίου.

Σε ένα ευρύτερο επίπεδο, αυτές οι εξελίξεις κατά τη μεταδικτατορική περίοδο αντικατοπτρίζουν έναν επαναπροσδιορισμό προτεραιοτήτων σε ό,τι αφορά τους κρατικούς στόχους. Σε πλήρη σύμπνοια με το σχήμα της νότιας Ευρώπης (Maravall, 1993· Gunther - Diamandouros - Puhle, 1995), η περίοδος μετάβασης και παγίωσης της δημοκρατίας χαρακτηρίστηκε από την κυριαρχία της πολιτικής (politics) – με άλλα λόγια, από τη σχεδόν απεριόριστη υποταγή των οικονομικών πολιτικών στους πολιτικούς στόχους της παγίωσης του νέου δημοκρατικού πολιτικού καθεστώτος ή, έστω, της παγίω-

σης του ελέγχου του κυβερνώντος κόμματος στην εξουσία. Ωστόσο, κατά τη δεκαετία του 1980, η κυριαρχία της πολιτικής έφτασε στα όριά της σε ό,τι αφορά τη δυνατότητα οικονομικής βιωσιμότητας, σε συνδυασμό με τις εντεινόμενες πιέσεις της ευρωπαϊκής και της παγκόσμιας πολιτικής οικονομίας. Η επαναδιαπραγμάτευση των προτεραιοτήτων της οικονομικής διακυβέρνησης έγινε εμφανέστερη κατά τη δεκαετία του 1990, οπότε, μπορούμε να ισχυριστούμε, η κυριαρχία της πολιτικής παραχώρησε τη θέση της στην κυριαρχία της οικονομίας. Το τελευταίο υποδηλώνει την αυξανόμενη προβολή και επιμονή «αντικειμενικών» οικονομικών πιέσεων καθώς και μια νέα δικομματική σύγκλιση αναφορικά με την οικονομική πολιτική, και τη συντονισμένη χρήση πολιτικών στρατηγικών στην υπηρεσία ενίσχυσης της αποτελεσματικότητας της οικονομικής προσαρμογής.

Αντιστοίχως, η πρώτη μεταδικτατορική φάση έφερε μια έμφαση στη διάδοση ατομικών, πολιτικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων, ενισχύοντας έτσι τις προϋποθέσεις για την πολιτική χειραφέτηση της κοινωνίας πολιτών. Η δεύτερη μεταδικτατορική φάση επιδίωξε περισσότερο τη μείωση της ισχύος ελέγχου του κράτους στην οικονομική ζωή, επιταχύνοντας έτσι, ωστόσο, τη συστηματική ανισορροπία που περιγράφηκε πιο πάνω, δηλαδή τον αποικισμό διαφόρων σφαιρών της κοινωνίας πολιτών από την ιδιωτική οικονομία.

Μετάφραση: Τίνα Πλυτά

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- ALEXANDER, J.C. (επιμ.) (1998), *Real Civil Societies*, Blackwell, Οξφόρδη.
- BALDWIN, EDWARDS M. - FAKIOLAS, R. (1999), «Greece: The Contours of a Fragmented Policy Response», στο M. Edwards Baldwin - J. Arango (επιμ.), *Immigrants and the Informal Economy in Southern Europe*, ειδικό τεύχος του *South European Society and Politics*, τόμ. 3, τχ. 3.
- BOURDIEU, P. (1986), «The Forms of Capital», στο J.D. Richardson (επιμ.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Greenwood Press, Νέα Υόρκη.
- BOURDIEU, P. (1991), *Language and Symbolic Power*, Polity Press, Cambridge.
- BOURDIEU, P. (1994), *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, Δελφίνι, Αθήνα.

- COHEN, C. - ARATO, A. (1992), *Civil Society and Political Theory*, MIT Press, Cambridge, Mass.
- DWORKIN, R. (1987), *Taking Rights Seriously*, Duckworth, Λονδίνο.
- ESPING-ANDERSEN, G. (1990), *The Three Worlds & Welfare Capitalism*, Polity Press, Cambridge.
- ΖΑΜΠΑΡΛΟΥΚΟΥ, Σ. (1996), «Συνδικαλιστικό κίνημα και κρατικός παρεμβατισμός στη μεταπολιτευτική Ελλάδα: μια συγκριτική προσέγγιση», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος - Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- FATOUROS, A. (1981), «Building Formal Structures of Penetration: The United States in Greece, 1947-1948», στο J.O. Iatrides (επιμ.) *Greece in the 1940s. A Nation in Crisis*, University Press of New England, Hannover και Λονδίνο.
- GUNTHER, R. - DIAMANDOUROS, N.P. - PUHLE, H.-J. (επιμ.) (1995), *The Politics of Democratic Consolidation. Southern Europe in Comparative Perspective*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη.
- HABERMAS, J. (1993), *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- HABERMAS, J. (1996), *The Habermas Reader* (επιμ. W. Outhwaite), Polity Press, Cambridge.
- ΚΑΖΑΚΟΣ, Π. (2001), *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά*, Πατάκης, Αθήνα.
- ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ, Μ. (1994), «Αυταρχικό μεταπολεμικό κράτος και ιδιαίτερότητες εφαρμογής του Κεϋνσιανισμού. Μακροοικονομική επέκταση χωρίς κοινωνικό συμβόλαιο», στο συλλογικό τόμο: *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-67)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα.
- ΚΟΥΜΑΝΤΟΣ, Γ. (1988), *Οικογενειακό Δίκαιο*, τόμ. Ι-ΙΙ, Σάκκουλας, Αθήνα.
- ΚΟΥΜΑΝΤΟΣ, Γ. (1998), «Η δημοκρατία κρίνεται από τη μεταχείριση των μειονοτήτων», *Καθημερινή*, 1 Φεβρουαρίου 1998.
- ΚΟΥΜΑΝΤΟΣ, Γ. - STAMBELOU, C. (1989-90) «Greece: digesting the new family law», *Journal of Family Law*, τόμ. 28, αρ. 3.
- LEGG, K.P. (1969) *Politics in Modern Greece*, Stanford University Press, Καλιφόρνια.
- LOCKWOOD, D. (1964), «Social integration and System Integration», στο G.K. Zollschan - W. Hirsch (επιμ.), *Explorations in Social Change*, Routledge, Λονδίνο.
- LYRINTZIS, C. (1984), «Political Parties in Post-Junta Greece: A Case of Bureaucratic Clientelism?», *West European Politics*, τόμ. 7, τχ. 2, σ. 99-118.
- MARAVALL, J.-M. (1993), «Politics and policy: economic reforms in Southern Europe», στο L.-C. Bresser Pereira - J.-M. Maravall - A. Przeworski, *Economic Reforms in New Democracies: A Social-Democratic Approach*, Cambridge University Press, Cambridge.

- MARSHALL, T.H. (1964), *Class, Citizenship and Social Development*, Doubleday, Νέα Υόρκη, Garden City.
- MATSAGANIS, M. (1998), «From the North Sea to the Mediterranean? Constraints to Health Reform in Greece», *International Journal of Health Services*, τόμ. 28, τχ. 2, σ. 333-348.
- MATSAGANIS, M. (2002), «The Rise and Fall of Selectivity à la Grecque», paper at the 9th International Congress of the Basic Income European Network, Γενεύη 12-14 Σεπτεμβρίου.
- MINORITY RIGHTS GROUP INTERNATIONAL (1994), *Report: The Southern Balkans*, τχ. 94/4, Οκτώβριος.
- ΜΗΤΡΑΚΟΣ, Θ. - ΤΣΑΚΛΟΓΛΟΥ, Π. (1998), «Μεταβολές στη Συνολική Ανισότητα και Φτώχεια στην Ελλάδα κατά τη Μεταπολιτευτική Περίοδο», Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, *Discussion Paper 97*, Ιούλιος.
- ΜΟΥΖΕΛΗΣ, Ν. (1978), *Νεοελληνική Κοινωνία. Όψεις Υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα.
- ΜΟΥΖΕΛΗΣ, Ν. (1987), *Κοινοβουλευτισμός και Εκβιομηχάνιση στην Ημιο Περιφέρεια*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η. (2001), *Η Καχεκτική Δημοκρατία. Κόμματα και Εκλογές, 1946-67*, Πατάκης, Αθήνα.
- PAGOULATOS, G. (2003), *Greece's New Political Economy: State, Finance and Growth from Postwar to EMU*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο.
- RAPPAS, T. (1998), *Making Party Democracy in Greece*, Macmillan, Λονδίνο.
- ΠΕΤΜΕΖΙΔΟΥ-ΤΣΟΥΛΟΥΒΗ, Μ. (1992), *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνική Πολιτική*, Εξάντας, Αθήνα.
- PETROPOULOS, J. (1968), *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece*, Princeton University Press, New Jersey.
- ΠΟΛΛΙΣ, Α. (1988), *Κράτος, Δίκαιο και Ανθρώπινα Δικαιώματα στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα.
- SCHMITTER, P. (1995), «Organized Interests and Democratic Consolidation in Southern Europe», στο R. Gunther - N.P. Diamandouros - H.-J. Puhle (επιμ.), *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη.
- ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ, Σ. (1998), «Διεκδικητικό κίνημα και πολιτική: ο ελληνικός συνδικαλισμός πριν από τη δικτατορία (1962-1967)», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 12, Νοέμβριος 1998, σ. 5-34.
- SPANOU, C. (1998), «European integration in administrative terms: a framework for analysis and the Greek case», *Journal of European Public Policy*, τόμ. 5, τχ. 3, σ. 467-484.
- STAVROS, S. (1996), «Citizenship and the protection of minorities», στο K. Featherstone - K. Ifantis (επιμ.), *Greece in a Changing Europe*, Manchester University Press, Manchester.
- ΣΥΝΗΓΟΡΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ (2000), *Ετήσια Έκθεση για το 1999*, Αθήνα.
- ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (1999), «Το καλειδοσκόπιο του κράτους πρόνοιας»,

- στο Μ. Ματσαγγάνης (επιμ.), *Προοπτικές του Κράτους Πρόνοιας στη Νότια Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (2003), «“Όψις Βαβυλωνίας”»: Ερμηνείες της μεταπολεμικής ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα», στο Δ. Βενιέρης - Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Η Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 89-131.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, C. (1969), *The Greek Tragedy*, Penguin, Λονδίνο.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, C. (1981), «The Ideological Impact of the Civil War», στο J.O. Iatrides (επιμ.), *Greece in the 1940s. A Nation in Crisis*, University Press of New England, Hannover και Λονδίνο.
- VERNEY, S. (1994), «Panacea or Plague: Greek Political Parties and Accession to the European Community, 1974-1979», διδακτορική διατριβή, Kings College, University of London.
- ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, Μ. (1990), *Κεϊνσιανή Θεωρία και Ελληνική Οικονομική Πολιτική. Μύθος και Πραγματικότητα*, Κριτική, Αθήνα.